обвинувачення (щодо конфесійної належності, участі в діяльності парафії, зв'язків із духівництвом) була присутня лише в окремих випадках.

Перше двадцятиріччя перебування Фастівщини в руках більшовиків завершилося для місцевої римо-католицької спільноти катастрофічними наслідками. У районі, як і по всій радянській Україні, зусиллями влади було припинено будь-які публічні й організовані форми релігійного життя, храми зачинено й сплюндровано, священиків вигнано, ув'язнено, страчено, віруючих піддано утискам і репресіям.

Рублёва Н. Римско-католическая церковь в украинской провинции 1920–1930-х гг.: Фастовщина

В статье на примере Фастовского района Киевщины анализируется политика коммунистического режима СССР в отношении римо-католицизма и польского национального меньшинства в 1920–1930-х гг.

Ключевые слова: Римско-католическая церковь, Фастовщина, польское национальное меньшинство, политические репрессии.

Rublova N. Roman-Catholic Church in the Ukrainian province of 1920-1930's: Fastivchyna

On an example of Fastiv district in Kyiv region author illustrates the policy of the communist regime of the USSR concerning Roman Catholicism and the Polish minority in the 1920–1930s.

Key words: Roman Catholic Church, Fastivshchyna, Polish minority, political repression.

Людмила БАБЕНКО*

«Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК…»: інструменти антирелігійної політики 1920–1930-х рр.

Розкриваються засади та практичні заходи з реалізації антирелігійної політики більшовицької держави у 1920–1930-х рр. Ідеться про використання органів державної безпеки як інструменту боротьби з Православною церквою шляхом посилення в ній внутрішніх суперечностей і розколу.

Ключові слова: органи державної безпеки, Православна церква, церковний розкол.

Використання органів державної безпеки «як бойового загону» більшовицької партії в боротьбі з церквою в досліджуваний період стало цілком логічним кроком вищого політичного керівництва як радянської Росії, так і УСРР–УРСР. Їх роль і місце в управлінській структурі активно досліджують українські та закордонні історики[1]. Однак науковці, вивчаючи використання органів державної безпеки у соціально-політичних «чистках» чи своєрідній «соціальній хірургії» радянського суспільства, досі не аналізували саму технологію ліквідації церкви. Передусім цю прогалину дозволяє заповнити аналіз архівних документів, котрі безпосередньо стосуються оперативно-службової діяльності радянських органів держбезпеки, пов'язаної з антирелігійною стратегією більшовицької держави. Відзначимо також істотні здобутки вітчизняної історіографії

* *Бабенко Людмила Леонідівна* — професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, канд. істор. наук.

[1] *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; *Шаповал Ю., Золотарьов В.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – 468 с.; *Ченцов. В.В.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 481 с.; *Петров Н.В., Янсен М.* «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – Москва: РОССПЭН, Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 447 с.; *Петров Н.В.* Первый председатель КГБ Иван Серов. – Москва: Материк, 2005. – 416 с. та ін.

останніх років у ділянці дослідження державно-церковних відносин. Зокрема, її огляд та систематизацію здійснив О. Ігнатуша[2]. Серед студій, присвячених боротьбі більшовиків із релігією та церквою, привертає увагу монографія О. Тригуба[3]. У контексті загального домінування в публікаціях репресивного аспекту діяльності спецслужб дослідник зосередив увагу на їх участі в руйнуванні внутрішніх основ РПЦ.

Метою автора статті є аналіз технології та інструментарію руйнування церкви, котрі стали результатом тісної взаємодії партійних і чекістських органів. Назва матеріалу відбиває й предмет дослідження, а саме роль більшовицьких спецслужб у формуванні безрелігійного суспільства на постреволюційному просторі, котра була сформульована головою ВЧК радянської Росії Ф. Дзержинським. У записці М. Лацису по суті на десятки років уперед було визначено алгоритм взаємодії спецслужб і більшовицької партії в галузі державно-церковних відносин. Думка «залізного Фелікса» підвела своєрідну риску в дискусії з приводу листа А. Луначарського В. Леніну про можливе використання лояльного до радянської влади духівництва в антирелігійних заходах (цитуємо мовою оригіналу. — *Л. Б.*):

> «Моё мнение — церковь разваливается, этому нам надо помочь, но никоим образом не возрождать её в обновлённой форме. Поэтому церковную политику развала должна вести ВЧК, а не кто-либо другой. Официальные или полуофициальные отношения партии с попами недопустимы. Наша ставка на коммунизм, а не на религию. Лавировать может только ВЧК для единственной цели — разложения попов. Связь какая бы то ни было с попами других органов бросит на партию тень — это опаснейшая вещь»[4].

[2] *Ігнатуша О.М.* Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.) // Укр. істор. журн. – 2006. – № 2. – С. 175–188.

[3] *Тригуб О.П.* Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.

[4] Российский государственный архив социально-политической истории (*далі* – РГАСПИ), ф. 76, оп. 3, д. 196. л. 3.

Українське православ'я вже в перші місяці встановлення радянської влади перетворилося на об'єкт «класової боротьби». Численні документи зафіксували високий рівень релігійності суспільства, що розглядалося як перешкода на шляху радянських перетворень. Одним із засобів усунення впливу православної церкви вбачався її розкол, а зручним моментом для його реалізації стала кампанія вилучення церковних цінностей.

У записці від 12 березня 1922 р. до політбюро ЦК ВКП(б) Л. Троцький писав:

> «Уся стратегія наша в даний період повинна бути розрахована на розкол серед духівництва на конкретному питанні: вилучення цінностей із церков»[5].

«Розкольницька діяльність» була санкціонована постановою політбюро ЦК РКП(б) від 13 березня 1922 р. про тимчасове допущення «радянської» частини духівництва до роботи «Помгола»[6]. Відтак «червоні попи», які повністю перебували під контролем співробітників органів державної безпеки, і повинні були відіграти ключову роль у цій кампанії.

Чекісти з почуттям виконаного обов'язку відзначали, що заходи з вилучення цінностей спровокували чвари не лише серед різних течій православ'я, але й усередині кожної з них. Зокрема, Катеринославський губернський відділ ГПУ УСРР відзначав, що доля церковних цінностей розділила православну громаду губернії:

> «Менша його (священиків. — *Л. Б.*) частина ставиться до вилучення зі співчуттям, більша — вороже. Траплялися випадки антирадянської агітації духівництва і приховування цінностей»[7].

Мали місце й безпрецедентні з погляду церковної етики випадки, зафіксовані у Краснопресненському районі Москви, де знаходилися

[5] Архивы Кремля: В 2 кн. – Кн. 1: Политбюро и церковь: 1922–1925 гг. – Москва; Новосибирск: РОССПЭН, 1997. – С. 31.

[6] РГАСПИ, ф. 5, оп. 2, д. 48, л. 13.

[7] Галузевий державний архів Служби безпеки України (*далі* – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 260, т. 2, арк. 20, 27.

«попи, що із задоволенням розділили трапезу з членами комісії і вкушали ковбасу у великий піст. Не відмовлялися від папироски монахині одного з монастирів»[8].

Отже, на вістрі першого відкритого конфлікту між державою та православною церквою на території республіки опинилися органи держбезпеки[9]. Їм відводилася провідна роль у дискредитації духівництва під час кампанії з вилучення церковних цінностей, при зборі та аналізі інформації з місць. Жорстка позиція спецслужб мала вагомий, а часом і вирішальний вплив на вироблення політичних рішень політбюро ЦК РКП(б)–КП(б)У щодо церкви. На думку російської дослідниці Н. Кривової, заходи з вилучення церковних цінностей стали межею вирішального впливу більшовицької партії та органів державної безпеки на загальнодержавну церковну політику[10]. Єдність алгоритму їхніх дій як у радянській Росії, так і в УСРР свідчила про жорсткий партійно-чекістський контроль за цим процесом.

Кампанія з вилучення церковних цінностей була використана органами ГПУ для поглиблення розколу в РПЦ. У «Короткому огляді щодо духівництва», датованому 2 січня 1922 р., уповноважений секретного відділу ГПУ УСРР А. Соколовський констатував:

«Пророблена нами робота з розколу православної церкви увінчалася повним успіхом».

Зазначивши, що:

«методи боротьби проти церкви суто ідеологічного характеру не могли мати особливого успіху»,

далі він писав:

«Використавши, з одного боку, кампанію з вилучення церковних цінностей, а з іншого, використавши біле рядове духівництво, яке перебувало під гнітом князів церкви і ненавиділо їх, ми організували й розвинули обновленський рух»[11].

[8] РГАСПИ, ф. 17, оп.60, д.336, л. 82.

[9] *Бабенко Л.* Участь органів ВЧК–ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 410–428.

[10] *Кривова Н.А.* Власть и церковь в 1922–1925 гг.: Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства. – Москва: АИРО-XX, 1997.– 247 с.

Сучасні дослідники відмовилися від спрощеного трактування причин розколу в РПЦ, і вважають, що в основі його лежали внутрішні канонічні незгоди. Дискусії серед церковних ієрархів та віруючих видалися лідерам більшовиків зручним моментом для спланованого знищення Російської православної церкви. Із цією метою органи виконавчої влади сприяли виданню в Петрограді з лютого 1918 р. недільної газети для віруючих «Правда Божия». З їх боку не чинилися перешкоди для створення у вересні 1919 р. у Москві «Комітету у справах духівництва всієї Росії», що намагався підпорядкувати собі всіх священиків[12]. Однак у церковно-історичній літературі наголошувалося, що станом на 1919 р. ще передчасно говорити про наміри більшовиків використати церкву у власних цілях. Домінуючими залишалися настрої ліквідації релігійного життя загалом. Зокрема, пропозиція майбутнього лідера обновленства О. Введенського до голови Петроградської ради Г. Зинов'єва щодо підтримки прорадянськи налаштованих священиків в їх боротьбі за владу у церкві не знайшла розуміння та була відкинута[13].

Акцентуючи увагу на «владолюбних сподіваннях частини православного духівництва», В. Ченцов схилявся до датування початків альянсу держави з обновленцями листопадом 1920 р. Тоді пензенський архієпископ Володимир із власної ініціативи на прийомі в наркома освіти А. Луначарського запропонував

«за найменшої, навіть неофіційної допомоги радянської влади повалити Тихона та досягти визнання з боку церкви принципів: 1) боговстановленості радянської влади; правильності принципу відокремлення церкви від держави; 2) повного узгодження комуністичного ідеалу з істинним християнством»[14].

[11] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450, арк. 1.

[12] *Васильева О.Ю.* Русская православная церковь и Советская власть в 1917–1927 гг. // Вопросы истории. – 1993. – № 8. – С. 45.

[13] *Митрофанов Г.* История Русской православной церкви: 1900–1927 гг. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 230.

[14] *Ченцов. В.В.* Політичні репресії в радянській Україні... – С. 240–241.

Ряд дослідників схиляється до думки, що цілеспрямоване втручання органів держбезпеки у внутрішньоцерковні суперечності слід датувати початком 1922 р., коли було ухвалене рішення про вилучення церковних цінностей та створенням відповідної «комісії Л. Троцького». Остаточно справа розколу церкви, за твердженням Д. Поспеловського, перейшла у відання ГПУ (6 відділення) згідно з постановою оргбюро ЦК РКП (б) від 30 травня 1922 р.[15], яка фактично лише санкціонувала вже розгорнуту оперативну роботу щодо розколу релігійних організацій.

Оперативна робота у цьому напрямі координувалася V відділенням секретного відділу ГПУ УСРР. У губернських відділах ГПУ «церковну лінію» вів помічник уповноваженого з духівництва та сект IV групи секретно-оперативної частини (СОЧ). Контролював церковні справи безпосередньо начальник губернського (окружного) апарату ГПУ УСРР, який брав участь у засіданнях міжвідомчих «антирелігійних комісій», «трійок» тощо[16]. ЦК КП(б)У наполягав на активізації діяльності органів державної безпеки. Так, у телеграмі секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського зазначалося:

> «У губвідділі ГПУ повинна бути обов'язково спеціальна особа, що займається справами оновлення церкви, розколювання і екзархістів, і автокефалістів, що спостерігає за релігійними громадами»[17].

У звітній доповіді на політбюро РКП(б) 28 листопада 1922 р. антирелігійна комісія ЦК РКП(б) повідомляла про те, що вже створено та діють у підпорядкуванні обновленського Вищого

[15] *Поспеловский Д.В.* Православная церковь в истории Руси, России и СССР: Учеб. пособ. – Москва: Библейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 1996. – С. 248.

[16] *Тригуб О.П.* Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1(32). – С. 14.

[17] Держархів Полтавської області, ф. П-9032, оп. 1, спр. 63, арк. 100; *Тригуб О.П.* Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.). – С. 14.

церковного управління такі угруповання: «Відродження», «Жива церква» і Древньоапостольська церква, а

> «нещодавно за межами ВЦУ народилася нова група "Трудової церкви" під гаслом "Геть буржуїв із храмів"».

У третьому розділі доповіді під красномовним заголовком «У галузі розкладу православної церкви» констатувалася дефакто підтримка обновленства та його лояльність до радянської влади. Водночас новоутворені угруповання інтригували та ворогували між собою. Це викликало стурбованість керівників антирелігійної комісії, які зазначали, що вдалося дещо призупинити міжусобну боротьбу, щоби

> «хоча б тимчасово виступити спільним фронтом проти тихонівщини»[18].

Формально державні органи не повинні були втручатися у внутрішньоцерковні дискусії відповідно до «Декрету про відокремлення церкви від держави». Однак, як засвідчили виявлені архівні документи та первинний аналіз дослідників, органи державної безпеки безпосередньо брали участь в інспірації церковного розколу. Л. Каганович на IX з'їзді КП(б)У, критикуючи іронічну тезу К. Каутського про те, що більшовики засвоїли набагато краще мистецтво поліції, аніж суть учення К. Маркса, заявляв:

> «Ми не сперечаємося, що, дійсно, навчилися мистецтву політичної поліції, що ГПУ в нас працює дуже добре, якби Каутський потрапив до нас, то може б він відчув цю руку. Ми навіть уважаємо, що, власне кажучи, якби Маркс був у нас, то він був би одним із кращих чекістів, бо ніхто інший як Маркс першим висунув ідею диктатури пролетаріату, як ідею жорсткої диктатури, що придушує будь-який опір експлуататорів та їхніх лакеїв»[19].

[18] Архивы Кремля. – Кн. 1. – С. 341.

[19] *Васильєв В.Ю.* Інформування Л. Кагановича органами ДПУ УСРР в 20-х рр. XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 20/21. – К., 2002. – С. 336–349.

В основу технологій боротьби чекістських органів із релігією було покладено алгоритм чіткої взаємодії з партійним керівництвом РКП(б)–КП(б)У. Зокрема, у циркулярному листі про методи відповідної агітації й пропаганди (1920 р.) артикулювалося своєрідне кредо «антирелігійного фронту»:

> «Зіштовхуючи між собою різні напрями, течії, секти, церкви, вірування, радянська влада прагне того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували й топили один одного».

При цьому вимагалося спрямовувати зусилля

> «не проти якоїсь однієї церкви чи одного релігійного напряму, а проти релігії загалом»[20].

Отже, сподівання певної категорії духівництва на можливість співпраці з радянською владою та збереження свободи діяльності релігійних інституцій були марними.

Для маніпулювання внутрішньоцерковним середовищем було недостатньо амбіцій окремих священиків. Тим паче, що на певному етапі моральні принципи, які сповідували віруючі, неодмінно конфліктували б із завданнями, що їх ставили співробітники органів державної безпеки. Тому через вербування секретних співробітників (сексотів) із віруючого чи священика робили «слухняне знаряддя» для реалізації оперативної мети.

Необхідність створення агентурної мережі серед різних соціальних груп і категорій суспільства знайшла відображення уже в перших нормативних документах, що визначали діяльність надзвичайних комісій. Так, у «Положенні про надзвичайні комісії на місцях», схваленому Всеросійською конференцією ВЧК 1 червня 1918 р., указувалося, що вони повинні повсякчасно здійснювати:

> «[...] б) нагляд за місцевою буржуазією і за спрямуванням в її середовищі контрреволюційної роботи; в) доведення до відома місцевої і центральної влади про наявні безлади та припинення їх»[21].

[20] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 161–163.

[21] ВЧК–ГПУ / Сост. Ю. Фельштинский. – Бенсон; Вермонт, 1989. – С. 7.

Налагодження інформаційно-аналітичної та агентурної роботи вимагав від своїх співробітників Ф. Дзержинський. У листі до І. Уншліхта, С. Мессінга та Т. Самсонова він пропонував зосередитися на нагляді за різними сферами економічного, соціально-політичного, культурного, релігійного життя суспільства, укоріненні агентури, підготовці періодичних інформаційно-аналітичних зведень про напрями життєдіяльності населення[22].

Наказом ГПУ РСФРР № 291 від 14 листопада 1922 р. було запроваджено класифікацію секретних співробітників за категоріями:

- *агент зовнішнього спостереження* — штатний секретний співробітник ГПУ, що працював по лінії оперативного відділу;
- *інформатор* — особа, завербована або введена в організацію, установу чи помешкання для «висвітлення» їх зсередини (лінія інфо);
- *освідомлювач* — завербована особа з ворожого середовища та введена в антирадянську, шпигунську, контрреволюційну або злочинну організацію для «висвітлення» її діяльності або добування інформації. Ця категорія співробітників перебувала в підпорядкуванні секретного і контррозвідувального відділів[23]. Методи роботи з агентурою схематично неодноразово описувалися у звітах губернських відділів ВУЧК–ГПУ УСРР[24].

Кожен агент мав псевдонім, яким підписував свої донесення. Уповноважені вели списки агентури під справжніми прізвищами — до сьогоднішнього дня цей вид документації належить

[22] РГАСПИ, ф. 76, оп. 3, д. 150, л. 10–12.

[23] Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник / Под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – Москва: МФД, 2003. – С. 27–28.

[24] Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии: С 1 января 1920 по 1 ноября 1921 гг. – Днепропетровск, 1994. – 234 с.; *Подкур Р.Ю.* Створення мережі секретного інформування ВУЧК–ГПУ на початку 20-х рр. ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 14. – К., 2001. – С. 265–266.

до «особливо таємної». У доповідних записках, інформаціях, відомостях на отримання грошової чи матеріальної винагороди агент фігурував лише під псевдонімом. У донесеннях він обов'язкового вказував прізвище, ім'я, по батькові, посаду підозрюваного, за можливості — точну адресу проживання, склад сім'ї, факти з його минулого життя, коло знайомих, їх соціальний стан тощо[25].

Цілком очевидно, що кількість інформаторів залежала від багатьох факторів: оперативної обстановки, ініціативності та вміння спілкуватися з людьми, фінансових можливостей губернських та окружних відділів ГПУ УСРР. Відтак розгалуженість мережі інформаторів у кожній губернії (окрузі) була різною. Наприклад, на Поділлі на початку 1920-х рр. вона досягла 2219 осіб[26]. Серед них:

по Вінниці — 71 особа, в окрузі — 97;

по Могилеву-Подільському — 17, в окрузі — 32;

по Тульчину — 27, в окрузі — 336;

по Проскурову — 55, в окрузі — 386;

по Кам'янцю-Подільському — 78, в окрузі — 334;

по Гайсину — 22, в окрузі — 464[27].

Р. Подкур і В. Ченцов зазначають, що дослідникам поки що невідома загальна кількість агентів ГПУ–НКВД УСРР у 1930-х рр. Але у статистичних і звітних документах УНКВД іноді зустрічається іноді вказувалися загальна кількість агентури. Зокрема, у Кам'янець-Подільській області станом на 25 лютого 1939 р. агентурна мережа обіймала 2618 осіб[28].

[25] *Подкур Р.Ю., Ченцов В.В.* Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – С.58.

[26] Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 21.

[27] Там само, спр. 500, арк. 2; *Подкур Р.* Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 342–356.

[28] *Подкур Р.Ю., Ченцов В.В.* Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов… – С. 59.

Самі співробітники місцевих апаратів органів ВЧК–ГПУ УСРР визнавали, що

> «питання освідомлювальної агентури щодо духівництва найбільш болюче питання у ЧК за складністю його виконання»,

тому ретельно розробляли методику й технології «розвалу церкви» та «розтління попів» у контексті «нових підходів», які передбачали використання у власних цілях передусім духовної ієрархії, змушуючи її представників

> «під загрозою суворої відповідальності видавати щодо духівництва ті чи інші розпорядження, які можуть бути нам корисними».

Так, у протоколі засідання секретного відділу ВЧК за 1921 р. рекомендувалося:

> «після деякого ознайомлення з духовним світом і з'ясування рис характеру по кожному служителю культу» на ґрунті честолюбства «розігрувати різного роду варіанти, заохочуючи їх побажання і задуми»[29].

Загалом у своїй практиці чекісти використовували декілька найбільш дієвих методів для вербування освідомлювачів серед священиків. Так, А. Зінченко детально описав одну зі схем, що практикувалася співробітниками Подільського губернського відділу ГПУ УСРР. Для агентурної роботи «по лінії створення Живої церкви» було

> «намічено настоятеля Преображенського собору попа Юнака, якого, одначе, легко взяти не вдалося, так як ставити його до відома, що він працює на ГПУ, виявилося неможливим».

Тому в його оточення було введено секретного співробітника. Він не лише тримав священика під наглядом, але й «увів його в курс справи». Той виявився людиною дуже марнославною і

> «піддався на вудочку лише тоді, коли йому було запропоновано посвячення в єпископи».

[29] Русская православная церковь в советское время (1917–1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью: В 2 кн. / Сост. Г. Штриккер. – Москва: Пропилеи, 1995. – Кн. 1. – С. 215; *Митрофанов Г.* История Русской православной церкви: 1900–1927 гг. – С. 233–234.

Планувалося, що тоді він,

> «ворогуючи з автокефалістами і представниками старої єпископальної церкви, зможе усунути звідти небажаний для нього елемент».

Водночас із вербуванням Юнака до нього вдалося «приєднати» протодиякона Савицького і священика Євгенія[30]. Отже, А. Зінченко фактично описав створення осередку Живої церкви на основі завербованої агентурної групи.

В інших випадках духівництво та віруючі вербувалися на основі отриманих компрометуючих матеріалів, що здобувалися, головним чином, через перлюстрацію або вилучення листування при обшуках, чи за допомогою інформації агентури. Часто практикувалося залякування кримінальною відповідальністю та «в'язницею і табором з незначних приводів»[31].

Особливо наголошувалося на використанні принципу матеріальної зацікавленості інформаторів та агентів із числа служителів культу:

> «При цьому субсидії — грошові та натурою — без сумніву будуть зв'язувати їх з нами і в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічний раб ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність»[32].

Місцеві апарати ГПУ УСРР постійно нарікали на нестачу коштів. Так, начальник Подільського губвідділу ГПУ І. Леплевський направив до губвиконкому листа:

> «У зв'язку з використанням усіх кредитів [...] прошу про асигнування [...] по 40 тис. руб. на місяць, які необхідні для секретної роботи з поглиблення розколу серед духівництва»[33].

[30] *Зінченко А.Л.* «Це влада не від Бога, від дракона...»: ДПУ–НКВС проти свободи совісті // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 158.

[31] Русская православная церковь в советское время (1917–1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью. – Кн. 1. – С. 215–216.

[32] *Митрофанов Г.* История Русской православной церкви... – С. 234.

[33] Держархів Вінницької обл., ф. Р-925, оп. 8, спр. 8, арк. 97; *Тригуб О.П.* Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.). – С. 19.

Згодом начальник секретної групи Кам'янець-Подільського прикордонного загону ГПУ УСРР зазначав:

> «Утримання сексотів по Ж[ивій] ц[еркві] й організація розколу обходиться [в] колосальні суми грошей, беручи до уваги бездонність попівських кишень»[34].

Керівництво Полтавського губвідділу ГПУ відзначало:

> «Болюче питання, як у ГВ (губвідділі. — *Л. Б.*), так і в округах, — це зовсім немає ніяких коштів по духівництву, попри те, що нами вказувалося в кожному політзведенні про критичний стан. Центром, очевидно, ніяких заходів не вжито і не звернено уваги на це важливе питання. [...] На крайній випадок, доведеться відмовитися від відповідальності за успішне проведення у життя ваших циркулярів, де в більшості випадків говориться: "Необхідно зацікавити матеріально"»[35].

Загалом витрати Полтавського губернського відділу ГПУ становили 5 тис. руб., із них лише 1 тис. руб. місцевий апарат отримав від ГПУ УСРР.

У подальшому витрати на церковну агентуру лише зростали. У пояснювальній записці до кошторису на агентурну роботу 1926 р. «по церковній лінії», дані якої зустрічаються в деяких опублікованих в останні роки працях, наголошувалося:

> «Жодна область чекістської роботи не потребує так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання [...]. Попів різних мастей не важко вербувати, але досить важко використовувати, не купуючи їх грішми. [...] У комуністичну ідеологію вони не вірять; у партію знають, що навіть за умови зречення сану не приймуть, застосування у [19]26 р. репресій попи не допускають, у надання їм [державної] служби після зняття сану не вірять. [...] Єдиним солідним для них аргументом є гроші»[36].

[34] Держархів Вінницької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 19.

[35] Держархів Полтавської обл., ф. П-9032, оп. 1, спр. 80, арк. 94–94 зв.

[36] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 39.

Начальник секретного відділу ГПУ УСРР В. Горожанин у 1928 р. зазначав:

> «Вербування попів особливих проблем не становить, але їх використання можливе лише за умови виплати грошової компенсації»[37].

Згідно з кошторисом витрат, у першій половині 1926 р. передбачалося утримання 378 агентів із виплатою їм щомісяця 20 руб., загальна сума 45 360 руб. Уведення агентури передбачалося передусім у релігійні громади обновленців, тихонівців, автокефалістів, Діяльно-Христову церкву, Собор єпископів, середовище сектантів. А. Киридон відзначає, що наприкінці 1920-х рр. проявилася тенденція до зменшення витрат на агентурну роботу «по церковній лінії»[38]. Однією з причин цього дослідниця вважає застосування репресивних заходів щодо духівництва, зокрема арешти та адміністративне вислання[39]. Загалом погоджуючись із цим твердженням, слід наголосити, що наприкінці 1920-х рр. загальну мету щодо розколу релігійних організацій було реалізовано. Відтак чекісти фінансували лише тих агентів, що могли або контролювати релігійну громаду, або впливати на церковних ієрархів.

На місцях кошториси витрат на вербування й утримання агентури у церковно-релігійному середовищі ухвалювалися та контролювалися окружними комітетами КП(б)У, причому примітна постійна констатація дефіциту коштів. Так, 11 вересня 1928 р. бюро Могилів-Подільського окружкому КП(б)У заслухало доповідь начальника окружного відділу ГПУ УСРР Ямницького про кошторис на агентурно-оперативну роботу «по церковній лінії» на 1928–1929 рр. (див. табл. № 1)[40].

[37] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 94.

[38] *Киридон А.М.* Час випробувань: Держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х рр. – Тернопіль, 2005. – С. 81.

[39] Там само.

[40] Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 379, арк. 28. Окремі цифри були опубліковані А. Зінченком без посилання на джерело (див.: *Зінченко А.Л.* «Це влада не від Бога, а від дракона…»... – С. 161).

Таблиця № 1

Стаття витрат	На місяць *(руб.)*	На рік *(руб.)*
Оплата інформаторів і зв'язки з ними по тихонівцях, синодах, УПЦ, УАПЦ та єврейському духівництву	100	1200
На підтримку синодального єпархіального управління	100	1200
На підтримку інформаторів та зв'язки з ними по сектантству	50	600
Разом	250	3000

Бюро Могилів-Подільського окружкому КП(б)У ухвалило постанову:

> «Доручити а[гітаційно]-п[пропагандистському] в[відділу] в кошторис 1928–1929 року включити окремим пунктом кошти на антирелігійну роботу. Фракції О[кружного] В[иковнавчого] К[омітету] передбачити такі кошти при складенні бюджету на 1928–1929 рр.»[41].

10 вересня 1928 р. Ямницький знову звернувся до секретаря окружкому КП(б)У з проханням додатково виділити 200 руб. для «негайного пожвавлення антирелігійної роботи». Уже наступного дня бюро Могилів-Подільського окружкому ухвалило асигнувати необхідну суму[42].

Отже, залучаючи весь наявний арсенал методів вербування, органи державної безпеки постійно нарощували присутність на всіх рівнях релігійних громад. За документами ГПУ УСРР удалося встановити деяку динаміку залучення агентури серед

[41] Держархів Вінницької обл., ф. П-31, оп. 1, спр. 379, арк. 33.

[42] Там само, арк. 32.

релігійних громад: загалом по лінії секретного відділу ГПУ УСРР у 1927 р. було завербовано 266 осіб, із них за липень–серпень — 121, у вересні — 36, у жовтні — 26, листопаді — 43, грудні — 22 особи. Протягом 1928 р.: у січні — 39, лютому — 24, березні — 36, квітні — 30, у першому півріччі 1929 р. — 88 осіб[43].

О. Тригуб простежив за окремі роки динаміку вербування агентури, яка була причетна до розколу Російської православної церкви (див. табл. № 2)[44].

Таблиця № 2

Конфесія	Кількість секретних співробітників		
	1923 р.	1926 р.	1928 р.
Український екзархат РПЦ (тихонівці)	30	84	82
Українська синодальна церква (обновленці)		84	82
Соборно-єпископська церква		36	36

Як наслідок, агентура ГПУ УСРР швидко оповила всі рівні релігійних громад різних конфесій. Співробітників органів державної безпеки цікавила не лише політична та релігійна активність ієрархів, священиків, церковного активу, а і їх особисте життя. Це давало можливість знаходити «больові точки» конкретної особи з метою наступної маніпуляції. Слід акцентувати на тому, що у завдання агентури входило також виявлення психологічних особливостей об'єкту агентурної розробки.

[43] ГДА СБ України, ф. 13, спр. 370, арк. 199 зв., 219 зв., 260 зв.

[44] *Тригуб О.П.* Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.). – С. 20.

Так, у характеристиці на митрополита Михаїла, складеній наприкінці 1922 р. на основі агентурної інформації, указувалося на такі особистісні риси: «натура — яскраво виражений взірець споглядання, а не активності», «людина глибокого релігійного настрою», «замкнений у самому собі», «молільник і монах за покликом душі», «приділяє лише незначну частину часу чужим його духовному складу організаційним питанням», «лаврська братія його любить за простоту і невибагливість», «церковні кола, віддаючи належне його особистісним рисам, докоряють за безініціативність, неавторитетність і безголосність у справах управління», «не виявлено осіб, які мали б переважний вплив на нього». Агент зазначав навіть про чутки щодо пристрасті Михаїла в молодості «до вина»[45].

Зважаючи на кількісний та якісний склад агентури ГПУ УСРР, динаміку вербування у середовищі релігійних громад слід відзначити повну поінформованість керівників органів державної безпеки та партійно-державних лідерів радянської України про ситуацію на «релігійному фронті».

Стислий аналіз порушеної проблеми дозволяє зробити висновок про перенесення центру ваги з надзвичайних методів перших років радянської влади на агентурно-оперативні заходи, за допомогою яких формувалися технології та схеми розвалу церкви. Органи ВУЧК–ГПУ, використовуючи арсенал таємних методів, перетворилися на головний інструмент реалізації державної політики щодо православної церкви у 1920–1930-х рр. Керівник «церковної лінії» ВЧК Є. Тучков мав усі підстави доповідати у ЦК:

> «Поставлене перед 6-м відділенням наприкінці 1922 р. завдання зрушити з мертвої й антирадянської позиції православну церкву та позбавити її тієї могутності, якою вона володіла до цього часу, виконане повністю. Православна церква розбита на кілька окремих угруповань, які мають свої ієрархії і перебувають між собою у постійній ворожнечі [...]. Усі ці групи поставлено в такі умови, що навмисно чи мимоволі зобов'язані

[45] *Білокінь С.* Розгром Київського єпархіального управління 1923 р. // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 90.

між собою постійно ворогувати і запобігати перед органами влади. У міру поглиблення ворожнечі втрачається авторитет служителів культу. Звідси виростає атеїзм»[46].

Бабенко Л. «Церковную политику развала должна вести ВЧК...»: инструменты антирелигиозной политики 1920–1930-х гг.

Раскрываются задачи и практические мероприятия по реализации антирелигиозной политики большевистского государства в 1920–1930-х гг. Речь идёт об использовании органов государственной безопасности в качестве инструмента борьбы с Православной церковью через усиление в ней внутренних противоречий и раскола.

Ключевые слова: органы государственной безопасности, Православная церковь, церковный раскол.

Babenko L. «Security Service Must Conduct Church Demise Policy...»: Antireligious Policy Instruments 1920–1930th

This article opens main principles and practical measures for Bolshevik state antireligious policy realisation in 1920–1930th. It is said about using of State Security Services as an instrument for fight against Orthodox church through deepening its internal contradictions and splits.

Key words: State Security Services, Orthodox church, church split.

[46] Архивы Кремля: Политбюро и церковь: 1922–1925 гг. – Кн. 2. – Москва; Новосибирск: РОССПЭН, 1998. – С. 360.

До уваги авторів!

До друку приймаються матеріали, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 (Бюлетень ВАК України, 2003, № 1). Текстовий редактор Microsoft Word (версії від 97 і вище), формати doc або rtf. Основна гарнітура набору — Times New Roman. Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посада, контактні телефони, адреса, електронна скринька.

Джерела й література подаються посторінково в порядку посилань із зазначенням видання. Посилання виконуються через меню «Вставка» в автоматичному режимі. До тексту додається анотація українською, російською, англійською мовами (кожна до 250 знаків). Ілюстрації приймаються роздрукованими на окремих аркушах та в електронному варіанті. Рукописи не рецензуються й не повертаються. У випадку прийняття статті до публікації редколегія залишає за собою право на наукове й літературне редагування, а також скорочення тексту без додаткової консультації з автором.

Редколегія

Науковий і документальний журнал

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – № 1 (38)

Головний редактор: **О. Рубльов**

Відповідальний за випуск: **Р. Подкур**

Мовний редактор: **В. Григор'єв**

Технічний редактор: **І. Ставнюк**

Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного архіву
Служби безпеки України:
Д. Бойко, Я. Зарецька

Комп'ютерне макетування: **І. Ставнюк**

Підписано до друку 21.06.2012 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 19,78 Умов. фарб.-від. 21,40 Умов.-вид. арк. 21,82
Наклад 1000 прим.

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212;
тел.: 278-53-05, 279-13-88; факс: (044) 278-02-38;
01034, м. Київ, вул.Золотоворітська, 7; тел.: 255-85-41, 256-92-11.

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці
Головної редколегії «Реабілітовані історією»: www.reabit.org.ua та
Служби безпеки України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua

Видавництво «Права людини»
61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37.
Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України
серія ДК № 3065 від 19.12.2007 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002 Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4.
http://khpg.org; http://library.khpg.org; http://archive.khpg.org